

niemandsland als vaderland

(een filosofisch-antropologische benadering van de plaats die de mens inneemt)

*het zwijgen te toonzetten
maar de naam te verzwijgen, niet uit eerbied
maar uit eenvoudige blindheid
en zó de stof het feit en de tijd
nauwkeurig te zeven door vlees
ziedaar een poging tot maken*

Gerrit Kouwenaar – “Zonder namen”

Inhoud

NIET NAAMLOOS – MAAR ZONDER NAMEN	5
<i>1.1 in den beginne</i>	5
a. poetry is the subject of the poem	6
b. de leemte	8
<i>1.2 zonder namen is niet naamloos</i>	9
a. het belang van het benoemen	9
b. eenzaamheid en vervreemding	9
c. de intermediaire mens	10
d. de mens als eeuwige nomade	12
e. hoop v. wanhoop	12
Bronvermelding hoofdstuk I	13
II. OPVOEDING - EEN VONK VAN (H)ERKENNING	15
<i>2.1 ontmoeting of ontmoediging?</i>	15
a. de ontmoeting	15
b. leemteevulling	16
c. grote veranderingen	16
<i>2.2.vrijheid vs. gebondenheid</i>	17
a. verbalisme	17
b. leren denken	17
c. vrijheid vs. gebondenheid	18
<i>2.5 grenzen der opvoedbaarheid</i>	19
e. geleefde ruimte	19
b. vervreemding	19
c. temmen	19
bronvermelding bij hoofdstuk II	21

III. ONNOEMELIJK LEED.....	22
2.1 <i>zonder namen</i>	22
a. onvoltooid verleden tijd	22
b. enkele reis retour	23
c. zonder namen	23
3.2 <i>republiek der stilte</i>	25
a. opstandigheid vs. instorting	25
b. republiek der stilte	26
c. schuldbesef	26
3.2 <i>dreigend leed</i>	27
a. onschuldige moordenaars	27
b. technologie	27
c. diagnose van de onbekende mens	29
d. genezing of regulatie	29
Bronvermelding bij hoofdstuk III.....	31
IV. NIEMANDSLAND ALS VADERLAND	33
4.1 <i>niemandsland</i>	33
a. verband leemte-angst	33
b. het belang van het benoemen.....	33
c. niemandsland.....	34
4.2 <i>ontmoeting in het niemandsland</i>	34
4.3 <i>vaderland</i>	34
a. de leegte als vaderland	34
b. het huis als vaderland.....	35
4.4 <i>niemandsland als vaderland</i>	35
Geraadpleegde literatuur	36

NIET NAAMLOOS – MAAR ZONDER NAMEN

1.1 in den beginne

"In het begin schiop God de hemel en de aarde. De aarde was wildrazende afgrond – vormloos. Duisternis dekte oeverloze diepte. Gods geest streek als een wind heetbroedend over 't watervlak. God zei: 'er zij licht' en er was licht. God vond het licht goed, dus scheidde God het licht van het duister. God gaf het licht een naam: Dag. God gaf het duister een naam: Nacht. Avond werd het. Ochtend werd het. Een dag." ⁰¹⁾

De eeuwigheid kreeg haar eigen ritme, de tijd.

Het licht heeft echter een veel belangrijker functie dan de vrij grove indeling dag-nacht: behalve zichtbaar licht bereikt ook de ultraviolette straling de aarde. Juist deze straling is als energiebron voor chemische reacties van groot belang.

Deze straling, samen met de hevige elektrische ontladingen, de natuurlijke radioactiviteit, de vulkanische uitbarstingen en de kosmische straling, zorgde voor koolstofverbindingen die in het water van de oerzeeën terechtkwamen en er de zg. chemische oersoep van maakten.

"Speciale chemische toevoegingen hielpen de soep verrijken. Een erg eenvoudige verbinding, ureum, bevordert het inbouwen van fosfaten in organische stoffen, een belangrijke stap in de vorming van nucleïnezuren en andere actieve organische moleculen die nu door levende organismen gebruikt worden.

Een ander stof, cyaanwaterstof, stimuleert de vorming van proteïne uit zijn bouwstenen, de animozuren. Een bepaald mineraal, montmorilloniet, is in staat aminozuren te absorberen en met bijna maximale efficiëntie om te zetten in proteïneachtige ketens." ⁰²⁾

Scheikundige termen als nucleïnezuur en proteïne zeggen echter helemaal niets over het leven zelf; ook al weten we dat sommige proteïne zich kunnen samenklonteren tot een nieuwe vorm van proteïne en dat er verschillende chemische kringlopen zijn. Eén van de eenvoudigste kringlopen vermenigvuldigt zelfs nucleïnezuren. "Ze bevatten informatie maar hebben een zeer begrensde chemische functie. Een andere cyclus, die de proteïnen vermenigvuldigt, was nodig om een chemische functie te vervullen, waarin was inbegrepen de noodzakelijke vermenigvuldiging van de informatie in het nucleïnezuur." ⁰²⁾

De sprong van chemie naar leven is al even onbegrijpelijk als het leven zelf. Volgens een theorie van Manfred Eigen hing alles af van een aantal cycli van nucleïnezuur en proteïne. Deze zijn samen aanwezig in de zg. hypercyclus.

"De hypercycli waren veel beter in staat voor hun eigen groei moleculaire grondstoffen aan de oersoep te onttrekken, dan aan alles wat er aan voorafging." ⁰²⁾

De oersoep bevatte een enorme voorraad chemische stoffen. De hypercycli en de eerste organismen (zoals bacteriën) konden niet onbeperkt van deze enige energiebron blijven leven en groeien.

Elke groei kent haar eigen grenzen en het eerste leven verkeerde in een kritiek stadium. Als de voedselbron oprakte, dan was het leven teruggekeerd naar haar oorsprong en was de aarde weer woest en leeg geweest.

Het zonlicht zou een andere energiebron kunnen zijn en door natuurlijke selectie werden enkele microben in staat de energie van de zonnestraling in een pigment op te slaan en het te gebruiken voor het maken van eigen chemische stoffen, die als voedsel gebruikt konden worden.

"Het ontstaan van fotosynthese, waarin zonlicht een reactie bespoedigt tussen kooldioxide en water om suikers en zuurstof te vormen, markeert het begin van het zelfstandige leven op aarde." ⁰²⁾

De zuurstof, die als afscheidingsproduct vrijkwam, betekende echter een groot gevaar voor de eerste groene planten en dieren. Zuurstof was voor het leven giftig: in de buurt van de blauwwieren vond een grote slachting plaats onder de primitieve organismen.

"Een sterke natuurlijke selectie trad hier op ten gunste van bacteriën die de chemische middelen bezaten om met zuurstof te kunnen leven." ⁰²⁾

De aanpassing had haar nut bewezen en het leven kreeg haar kans te bewijzen wat ze waard was; vooral toen uit de zuurstof het ozon ontstond.

Het ozon houdt de ultraviolette en andere voor het leven schadelijke straling tegen, zodat er ook leven op het land mogelijk kon worden.

De aarde was nog wel woest, maar niet meer leeg.

Het is frappant dat de ontwikkeling van het leven steeds op de rand van zelfvernietiging heeft gestaan en dat de natuurkundige verklaring van de twintigste eeuw veel bevestigt van datgene wat de dichters van duizenden jaren geleden 'gezien' hebben en onder woorden wisten te brengen. Ook al verschillen deze woorden hemelsbreed met de terminologie van wetenschappelijk geschoolde onderzoekers.

a. poetry is the subject of the poem

Wallace Stevens schreef dat "poetry is the subject of the poem, from this the poem issues and to this returns. Between the two, between issue and return, there is an advance in reality. Things as they are. Or so we say." ⁰³⁾

In wezen sluit dit geheel een bij bepaalde beginselen van de algemene taalwetenschap.

In het boek 'Course de linguistique générale' stelde Ferdinand de Saussure zijn ideeën over de taal vast. ⁰⁴⁾

Hij geloofde dat er in de psyche van de mens de ideale taal aanwezig was.

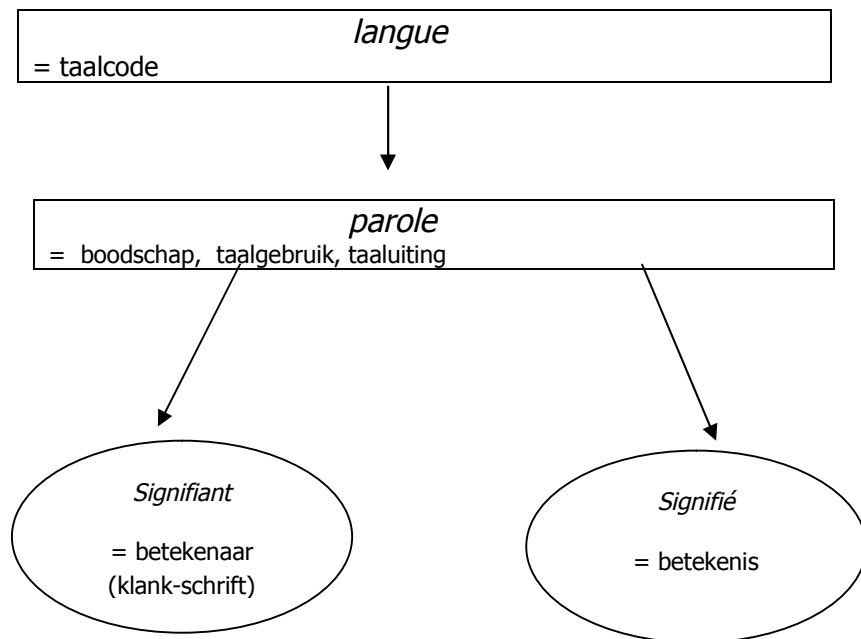
Dit zg. langue bevat een arsenaal van woorden en zinsschema's die men onbewust kan invullen.

De langue leidt een virtueel bestaan, maar kan ieder ogenblik tot werkelijkheid komen door het spreken of het schrijven.

Deze verwerkelijking kan natuurlijk niets anders zijn dan een benadering van het ideaal. De juiste ordening wordt steeds doorkruist door persoonlijke elementen en door gevoelselementen. Het zg. parole is dus onvolmaakt en kan ons zonder namen doen staan, sprakeloos.

Dit is niet naamloos, we kunnen de namen echter niet vinden.

De taal is hiermee de optelsom van langue en parole geworden.

De uitdrukkingen 'langue' en 'parole' zijn, voorzien van eigen interpretaties en zienswijzen, door Noam Chomsky overgenomen:

- *competence* = de kennis die elke taalgebruiker van zijn eigen taal heeft,
- *performance* = het actuele gebruik dat men van deze kennis maakt in concrete situaties. ⁰⁵⁾

De consequenties van deze opvatting kunnen we ons voorstellen:

1. elke taalgebruiker is in staat steeds nieuwe zinnen voort te brengen en te begrijpen,
2. deze voortbrengselen zijn niet willekeurig, zodat het aannemelijk is dat iedereen volgens bepaalde regels te werk gaat,
3. een taal is een eindige systematiek van basiselementen en regels." ⁰⁵⁾

Hoeveel deze eindige systematiek inhoudt, is niet aan te geven.

Wel komt Chomsky tot de conclusie dat aan het aantal verschillende en mogelijke taalbouwsels geen einde te geven is.

Het komt mij voor dat, als er wel een eindigheid aan taalbouwsels zou zijn, de mogelijke alternatieven zo onvoorstelbaar veel zullen zijn dat in elk geval een mensenleven te kort is.

"Een volledige en volledig juiste taalbeschrijving zou volgens Chomsky een afspiegeling moeten zijn van de ideale taalbeheersing die taalgebruikers moeten bezitten om de taal in kwestie optimaal te kunnen gebruiken. Het zou een weergave moeten zijn van de competence van de taalgebruiker. In zoverre als de taalbeschrijving wordt beschouwd als een weergave van de competence van

taalgebruikers is Chomsky's theorie een mentalistische theorie. Volgens deze opvatting bestaat er dan ook een zeer direkt verband tussen taalwetenschap en psychologie." ⁰⁵⁾

De opvattingen van Stevens, De Saussure en Chomsky sluiten in wezen bij de ideeënleer van Plato aan.

Het woord idee betekent oorspronkelijk 'beeld', 'gestalte' of 'aانبlick'.

"De Ideeën bezitten volstrekte werkelijkheid, ja, ze bezitten, zoals het beeld deet zien, de enige ware (metafysische) werkelijkheid. De afzonderlijke dingen vergaan, de Ideeën zijn onvergankelijk als hun eeuwige oerbeelden." ⁰⁶⁾

Tegenwoordig wordt het Idee gesubjektiveerd, de nadruk wordt steeds meer op de betekenis van het bewustzijn, het voorstellen en het denken gelegde. Het Idee dekt zich dus met voorstelling - vandaar dat het Engelse woord 'Idea' vertaald kan worden met 'idee', 'denkbeeld' of 'begrip'.

Volgens Plato schiet de Afbeelding duidelijk te kort bij de Idee, dat de enige ware werkelijkheid omvat.

Ook de parole/performance kunnen de aanwezige kennis niet volledig tot uitdrukking brengen.

We zijn niet naamloos, we kunnen wel zonder namen zitten.

b. de leemte

De funktie van de taal is allereerst op communicatie gericht. De taal heeft daarom ook zowel een sociale als een socialiserende funktie. Er moeten regels zijn om een taal begrijpend te kunnen beheersen.

Als we een fenomeen willen uitdrukken, proberen we dat door met een omschrijving achter de kern te komen. Hoe moeilijker de materie is, des te meer woorden zijn noodzakelijk.

Het zoeken naar de juiste woorden is moeilijk. Gerrit Kouwenaar omschrijft het als volg: "Als ik zie hoe machteloos de gedachten van velen de namen omzwermen, als volièrevogels het zangzaad, beklim ik liever het naamloos ding dat een berg is desnoods halverwege." ⁰⁷⁾

Meer dan eens schieten ons de woorden tekort en voelen we de afstand die er tussen datgene dat we onder woorden willen brengen en de woorden die ons ter beschikking staan.

Dit tekort wil ik vooraan aanduiden met het woord 'leemte',

'Leemte' is geen 'leegte'. Etymologisch gezien is leegte onbelemmerd en vrij.

Bij het zoeken naar de juiste woorden voelen we ons belemmerd en onvrij.

De afstand tussen het idee en de werkelijkheid is niet vrij en niet onbewegelijk.

In tegendeel: de werkelijkheid verminkt het idee en werkt verlamdend.

Het woord 'leemte' betekent 'verlamming' en 'verminking'. ⁰⁸⁾

Deze verlamming werkt op haar beurt weer frustrerend: het zoeken naar de juiste woorden is vaak teleurstellend en misleidsnd. Een vruchteloze poging, omdat de poging in het begin al verijdeld lijkt te werden. ⁰⁹⁾

Chomsky's theorie zou een mentalistische theorie zijn, er zou een zeer direkt verband tussen taalwetenschap en psychologie bestaan.

Het komt mij voor dat er eveneens een enge band bestaat tussen taalwetenschap en menswetenschap, waaronder ook de antropologie valt.

Het gebruiken van taal is het begrijpelijk maken van de omgeving.

1.2 zonder namen is niet naamloos

a. het belang van het benoemen

Het belang van het benoemen ligt vooral in het feit dat elke taal communicatie in zich bergt. Een naam weten betekent dat je iemand kunt aanspreken. De ander kunnen we ontmoeten in en door de communicatie.

Het is een brug naar de ander slaan.

Het benoemen is niet zomaar een gebeurtenis, het is het stellen van een daad. Daden stellen behoort tot de essentie en de existentie van het menselijke bestaan.

Aangezien we verantwoordelijk zijn voor al onze daden en we steeds ter verantwoording geroepen kunnen worden, leven we steeds in het onveilige gevoel van vrijheid.

Elke daad die we stellen, laat ons dat onveilige gevoel opnieuw ervaren.

We stellen ons dus met elke daad opnieuw kwetsbaar.

Niet voor niets wijst Carp erop dat het ogenblik voor de sprong naar de daad gekenmerkt kan worden door angst. We laten immers het eigen zelf los, zodat de eenheid verbroken dreigt te worden? Mogelijk spelen er zelfs de angstgevoelens voor het schuldig-zijn een belangrijke rol.¹⁰⁾

Omdat angst niet te overwinnen is, alleen maar te doorstaan, kan het verlamrend werken. Het alleen maar moeten doorstaan van angst is al zeer lang bekend; een oud Japans spreekwoord leert ons dat de hemel slechts door het oog van de naald te zien is.

Het begrip angst wil ik niet negatief stellen en voel dan ook veel voor de opmerking van Bollnow dat de eigenlijke existentie alleen door angst bereikbaar is.¹¹⁾

Het benoemen en de angst kunnen dus nauwe banden hebben. Het weet hebben van een naam kan zekerheid geven: iemand zonder naam is niemand en heeft geen mogelijkheid een eigen identiteit op te bouwen.

Als Odysseus Polyfemos het oog uitsteekt is hij werkelijk Niemand, zijn daad is dan door niemand gepleegd. In de daad verstopte hij zich in anonimiteit, in de vlucht nam hij zijn identiteit waar op: bij het wegzeilen noemt hij zijn naam en wordt hij kwetsbaar tegenover de ander.

Dat laatste is eigenlijk een grotere daad, dan het eerste.

b. eenzaamheid en vervreemding

Buber wees erop dat de mens alleen zichzelf kan zijn in zijn ontmoeting met de ander. Het is een beweging van twee kanten, een zich naar elkaar toe verplaatsen. Een werkelijke ontmoeting is dan ook alleen in een wij-verhouding.

Iemand die eenzaam is of zichzelf als individualist ziet, is niet in staat zichzelf te leren kennen. In dit verband spreekt Carp van 'verenkelende angst' die de introspektie blokkeert.¹²⁾

Het mag duidelijk zijn dat angst en vrees niet hetzelfde zijn.

Vrees is, door de taal, tot oplossing te brengen en handelt altijd om iets concreets.

Angst daarentegen is sprakeloos. Ogenschijnlijk is angst te onderdrukken, het blijft dan echter onder de oppervlakte en kan elk ogenblik tot uitbarsting komen. In later stadium zal ik hierop terugkomen.

Vervreemding kan uit eenzaamheid ontstaan.

Eenzaamheid is aan gebrek hebben aan communicatiemogelijkheden. Vervreemding is het niet bezitten van adequate communicatiemediën - in principe is de taalcode aanwezig, de boodschap kan echter niet verzonden worden.

Er zijn geen woorden voor.

In zijn boek over de angst voor vrijheid schrijft Fromm dat de mens van zijn eigen voortbrengselen vervreemd is.¹³⁾

Van oudsher geloofde de mens dat hij de opdracht had de aarde te bewerken en te bewaren. De natuur moest bewerkt worden en tegelijkertijd bewaard.

Dit klinkt tegenstrijdig en zo is de uitwerking dan ook geworden: juist nu merken we dat we bijna alles kunnen bewerken, maar dat de tol hiervoor zeer hoog wordt, omdat we geen binding maar hebben met de natuur waar we uit voortgekomen zijn. We hebben onze natuur vernietigd zonder dat we ons een doeltreffende manier van aanpassing eigen hebben kunnen maken.

Doordenkend komt Fromm tot de conclusie dat de mens opgejaagd en verbijsterd is, dat hij hierdoor eenzaam en geïsoleerd raakt. Het mag duidelijk zijn dat juist deze mensen gemanipuleerd kunnen worden.

Jung vindt het ons noodlot dat we vereenzaamd naar een onbekende toekomst verder moeten gaan.¹⁴⁾

Deze ideeën waren ook in de vorige eeuw al bekend. Marx stelde immers al dat de op meerwaarde gerichte arbeid ons vervreemdt?

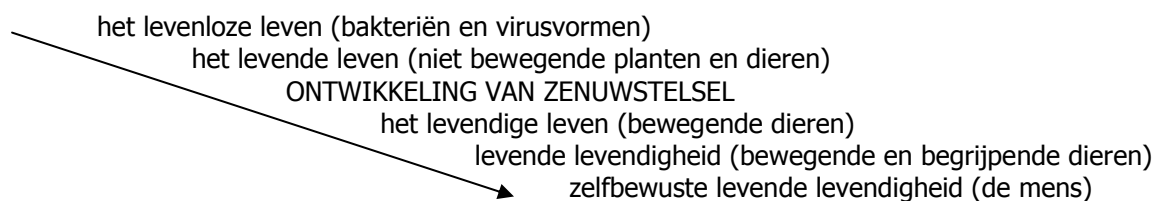
Marcuse gaat zelfs verder als hij de arbeid, de produktiestijging, de werkgelegenheid en de welvaart als 'heilige koeien' beschrijft - niet in termen van 'bevrijding', maar in termen van 'verslaving' en 'vervreemding'.¹⁵⁾

Het komt mij voor dat niet de arbeid op zichzelf vervreemdend werkt, maar dat de arbeid ons niet meer aanspreekt, zodat we het als zinloos gaan ervaren en er geen woorden meer voor weten te vinden.

c. de intermediaire mens

De ontwikkeling van het leven lijkt op een eenparig versnelde beweging: het meeste heeft zich afgespeeld in de meest recente tijden.

In deze ontwikkeling neemt de mens zijn eigen unieke plaats in, om dit te verduidelijken volgt nu eerst een schema:

Onder 'begrijpend' versta ik het bezit van een vermogen om problemen te doorzien en daardoor op te lossen.

Uit dit schema blijkt de unieke plaats die de mens in het geheel inneemt.

Hij is nl. volledig een buitenstaander van het geheel: enerzijds behoort hij tot de groep van levende levendigheid, anderzijds gaat zijn begrip verder dan het begrip van zijn groepsleden.

Alleen de mens heeft besef van zijn eigen bestaan en juist dat begrip sluit hem voorgoed af van de natuur waar hij uit voortgekomen is.

Hij heeft weet van zijn eigen geboorte en van zijn eigen dood.

We komen uit en gaan naar de eeuwigheid, het Niets.

"Wanneer Heidegger in zijn werk het 'Sein-zum-Tode' aan een nadere analyse onderwerpt, wijst hij erop hoe eerst in de dood de totaliteit van het eigen bestaan is bereikt, ofschoon niet meer ervaren." ¹⁶⁾

Deze kennis is uniek, het scheidt ons van onze natuur en van onze medemensen - terwijl het ons tegelijkertijd juist met onze medemensen bindt. We weten nu eenmaal dat de kringloop van eeuwigheid tot eeuwigheid ook betrekking op de ander heeft.

We zijn door ons leven veroordeeld tot de dood. Het leven is de fragile band tussen beide eeuwigheden.

Tot deze kennis zijn we gekomen door ons zelfbewustzijn, dat ons echter ook de mogelijkheden geeft in een toekomst te geloven.

Het Niets is niet zonder betekenis. Bollnow ziet het Niets als een hoogst positieve fenomeen. ¹⁷⁾

Dit Niets is, volgens Kierkegaard, het onderwerp van de angst, zodat we met Heidegger kunnen stellen dat de angst het Niets openbaart.

Een dier heeft geen angst, wel vrees. Vrees is steeds op iets bepaalds betrokken, een werkelijke of een vermeende bedreiging.

Angst daarentegen is niet aan een of ander object gebonden. Het lijkt van alle kanten op je af te springen en je te verscheuren. Het mag duidelijk zijn dat een dergelijk gevoel de intermenselijke verhoudingen kan verstoren.

Volgens de existentie-filosofie is dit een noodzakelijk en onontbeerlijk proces. De angst heeft den de functie van een vuur dat al het onwezenlijke verteert en alle zekerheden vernietigt.

Kierkegaard was de eerste die het begrip angst een ruime plaats toebedeelde.

Volgens hem is de mate van angst van wezenlijk belang voor de groei van een mens. Het volhouden van de angst was voor hem de hoogste prestatie waartoe een mens in staat is. Angst is geen zwakte, de vlucht voor de angst echter wel.

De zelfbewuste mens staat steeds voor het maken van een keuze. Elke keuze is een loslaten van een geborgenheid, en elke keuze wordt in dat besef genomen of uitgesteld.

De vrijheid die bij het nemen van een keuze altijd op de voorgrond treedt, is een vrijheid die door optredende angst verlamd kan worden. Van echte keuzevrijheid kan dan ook niet altijd sprake zijn.

Rationalisatie is een van de hulpmiddelen om de angst te doen verminderen.

Hierbij probeert men te bewijzen dat zijn gedrag 'rationeel' en zelfs gerechtvaardigd was. Dat gedrag is dan waard om door zichzelf en door anderen te worden goedgekeurd.

Ogenschijnlijk lijkt dit een positieve vorm van verdedigingsmechanisme om de angst bij het keuzeprobleem tegen te gaan. We maken dan minder kans 'Schipbreuk te lijden'.

Na de tweede wereldoorlog is het echter duidelijk geworden dat ook dit mechanisme niets oplost. Mogelijk schieten ons ook hier de woorden tekort en zitten we zonder namen om de onbekende angst te benoemen.

Bij de benadering van het 'onnoemelijk leed' zal ik op dit punt zeker terugkomen.

d. de mens als eeuwige nomade

Van nature is de mens een 'gezellig levend wezen', dat een zwervend bestaan moest leiden om in leven te blijven. De drang tot zwerven is nooit geheel weggeëbd: zodra we geboren zijn en uit de veilige eenheid van de moederschoot, zijn we op weg. Alleen is deze weg een gaan van eeuwigheid naar eeuwigheid.

We zijn op weg naar ervaringen, de allerlaatste is echter onbereikbaar. ¹⁶⁾

Bij onze eindeloze zwerftocht, dat we Leven noemen, hebben we steeds de Ander nodig en ontmoeten we steeds de Ander.

Door de moderne communicatiemedia en de snelle verplaatsingsmogelijkheden hebben we het veilige gevoel gekregen dat onze zwerftocht vergemakkelijkt wordt en dat we de ander en onszelf beter zullen leren kennen.

Dit veilige gevoel stoelt echter nergens op: de gevoelde leemte is nog steeds aanwezig en alle technische hulpmiddelen hebben in dit geval weinig te betekenen.

Toffler wijst in zijn boek "Never in history has distance meant less. Never have man's relationships with place been more numerous, fragile and temporary." ¹⁸⁾

In onze tijd zijn de relaties met de Ander ook talrijker, breekbaarder en tijdelijker geworden.

De communicatiemedia hebben de verlamdende werking van de leemte niet kunnen verminderen. De grenzeloze ruimte tussen dichter en gedicht blijft bestaan.

e. hoop v. wanhoop

De verlamdende werking van de angst doet velen de hoop verliezen.

Angst is dan ook niet voor zwakkelingen, deze uitspraak van Kierkegaard was toen nieuw. Toen werd angst gezien als een zwakte die door opvoeding en zelfopvoeding te overwinnen was. ¹⁷⁾

Het verlies van hoop houdt het verlies van het vertrouwen in de zin van het leven in. Zowel Plügge als Toffler wijzen op het feit dat de meeste pogingen tot zelfmoord meestal plaatsvinden als er sprake is van verlies van hoop. ¹⁹⁾

Deze hoop is dan wel zeer fundamenteel en "berust op immanente kwaliteit, van geheel eigen aard; als zinvol gerichte handeling is ze ook wezenskenmerk van de bestaansvorm van de persoon, als zodanig een fundamentele persoonlijkheid

handelingsgerichtheid, een deugd. In de fundamentele hoop drukt de mens zich op de meest eigen wijze uit en wordt het Zijn geconstitueerd." ²⁰⁾

De wanhoop komt m.i. voort uit een onverzadigbare honger naar het nemen van besluiten en keuzen. Het niet nemen van beslissingen wekt onzekerheid en angst op. door het nemen van een keuze heeft men het gevoel dat men sterker is - met de kans dat men na de keuze de draagkracht ervan inziet en merkt dat men in wezen zwakker staat.

Het begrip 'disponibilité' houdt volgens Gabriel Marcel in het zich open houden voor mogelijkheden in de toekomst, die men echter nooit van te voren kan overzien.

Deze beschikbaarheid is dus tegengesteld aan het besluitvaardigheidsbegrip. Besluitvaardigheid sluit ons af van de ander omdat we alleen met onszelf bezig zijn.

Het beschikbaarzijn raakt wel de existentie van de mens, maar hoort niet thuis in het existentialisme. Volgens Sartre is immers liefde alleen een poging tot liefde?

In het existentialisme van Sartre hebben de dingen genoeg aan zichzelf, omdat ze in zichzelf besloten zijn (en-soi). De mens is echter pour-soi, is voor de ander, omdat hij bewustzijn heeft.

Dat bewustzijn is niets anders dan de gerichtheid op de Ander en het ziet in dat het nooit de Ander kan zijn: elke toenadering betekent dat men of de Ander of zichzelf wil onderwerpen, zodat er géén contact en géén liefde kan zijn. Liefde veronderstelt nl. een poging tot samenvallen van een bewustzijn van zichzelf met die van de Ander en juist dat is onmogelijk.

Dit inzicht roept walging op; de mens kan nooit bevredigd worden, hij is veroordeeld tot vrijheid.

Als Bollnow spreekt over 'nieuwe geborgenheid' dan is dat 'hoop' daarin besloten. Volgens hem is de hoop meestal een vriendelijke macht die het leven stimuleert.

De zedelijke hoop moeten we echter steeds weer opnieuw verwerven, omdat l'het door de twijfel bevangen kan worden - het staat er voortdurend mee in contact.

De hoop is pas werkelijk aan deugd als zij in gevaar is.

Bronvermelding bij hoofdstuk I:

1. 'Zoals gezegd is over de Schepping', blz. 11 e.a., Phoenix
2. Nigel Calder 'Spel op leven en dood – evolutie in het licht van de nieuwe biologie' blz. 75 e.a., Sesam-special, 1973
3. de gedichtenbundel van Gerrit Kouwenaar 'Zonder namen' had dit citaat als motto
4. dit boek is postuum in 1916 verschenen op basis van collegediktaten e.d. en was door enkele van zijn leerlingen samengesteld. Het is daarom vrij moeilijk precies te achterhalen wat wel en wat niet van De Saussure is!
5. zie: S C Dik en J G Kooy 'Beginselen van de algemene taalwetenschap', Aula 448. '75
6. H J Störig 'Geschiedenis van de filosofie' deel I, blz. 156 e.a., Prisma 409
7. titelgedicht van Gerrit Kouwenaar 'Zonder namen', Queride '62
8. dr M van Wijk 'Franck's etymologisch woordenboek', Nijhoff '71
9. het woord frustratie is op te vatten als "misleiding", "teleurstelling", "verijdeling" en "vruchteloos maken"

Het etymologisch verklaren van deze woorden is geen loos woordenspel van mij, maar behoort m.i. wezenlijk tot de mogelijkheden achter de kern te komen.

Het woord "etymon" was volgens de Grieken "het werkelijke ware".

De filosofen van toen meenden dat in elk woord het waarachtige wezen van het daardoor uitgedrukte begrip lag opgesloten. Volgens dr J de Vries in 'Etymologisch woordenboek' (Aula 6) "zoekt (men) nu het woord tot zijn oorspronkelijke vorm terug te voeren, door het te ontdoen van de veranderingen die in de loop van de geschiedenis daarin opgetreden zijn. het daarachter gelegen begrip is van ondergeschikt belang geworden, zelfs zo zeer, dat men het betreuen kan, dat in deze tot op zekere hoogte volkomen technisch geworden wetenschap de geest der Griekse wijsbegeerte zo zeer is gaan ontbreken."

10. dr E A D E Carp 'De onbekende mens - een opgaaf ter diagnose', blz. 24 e.a., Standaard '72
11. zie: O F Bollnow 'Nieuwe geborgenheid', blz. 69, Bijleveld '67
12. Carp blz. 109 e.a.
13. Erich Fromm 'De angst voor vrijheid - de vlucht in autoritairisme, destructivisme, conformisme', blz. 91 e.a., Bijleveld '72
14. Carp blz. 14;
15. Kees Struyker Boudier 'Vervreemding en bevrijding - bijdrage tot een moderne antropologie', blz. 98, Ambo '72
16. Carp blz. 109
17. Zie: O F Bollnow 'Existenz - Philosophie', Kohlhammer 69
18. Alvin Toffler 'Future shock', blz. 75, Bantam
19. zie: O F Bollnow 'Nieuwe geborgenheid', blz. 19 e.a.
Toffler blz. 84 e.a.
20. O F Bollnow 'Nieuwe geborgenheid', blz. 19

II. OPVOEDING - EEN VONK VAN (H)ERKENNING

2.1 ontmoeting of ontmoediging?

a. de ontmoeting

Martin Buber heeft al eerder het belang van de ontmoeting aangegeven: we kunnen pas onszelf worden in de ontmoeting met de Ander. Elke erkenning van de Ander is een herkenning van onszelf.

De Ich-Du relatie veronderstelt dat ieder mens in zijn totaliteit tegenover de ander staat. Het is geen confrontatie, waarbij ieder voor zich om een verklaring vraagt; een verklaring die de eigen rede bevredigen zal.

Hier spreekt een grenzeloos vertrouwen uit, waarin niet tot het uiterste toe geprobeerd wordt de redelijkheid met woorden in te vullen, zodat er toch nog rationele twijfel kan ontstaan.

Het is meer een geloof van schepping en het staat tegenover de ideeën zoals Sartre die formuleert. Voor Sartre is existentie slechts het bestaan van de enkeling, het is het Zijn dat er eenvoudigweg is. In dit geheel is de Ander altijd te veel. Zijn blik treft ons steeds in onze naaktheid.

We voelen ons naakt, omdat de Ander alleen maar onze buitenkant ziet.

Alles wat niet 'zuiver Zijn' is, is Niets.

Zuiver bestaan is het werkelijke, de menselijke existentie is haar eigen Niets. Dit zg. genéantiseerde Zijn noemt Sartre 'vrijheid'.

Het is een eenzame vrijheid, we zijn gedoemd tot vrijheid.

In dat geval verloochent men elke objectieve maatstaf: men is geheel alleen verantwoording voor zijn eigen daden verschuldigd. Niemand anders kan de verantwoording van de ander overnemen, zelfs geen God.

Hier ligt volgens Sartre de oorsprong van de angst. De angst is de duizeling die ons overvalt, als we onze absolute verantwoordelijkheid voor ons bestaan beseffen. ¹⁾

Camus neemt een ander standpunt in, hij meent dat wij de anderen nodig hebben en dat de anderen ons nodig hebben. "Iedere collectieve daad en iedere maatschappij onderstellen een discipline en het individue, dat zich niet naar die wet kan schikken is als een vreemdeling die bezwijkt onder de last ener vijandige collectiviteit. Maatschappij en discipline raken echter uit de koers als ze het 'wij-zijn' loochenen. In zekere zin draagt het individue alleen, draag ik alleen de gemeenschappelijke waardigheid, die ik niet in mezelf noch in de anderen kan laten beknotten." ²⁾

We kunnen ons afvragen of een wezenlijke ontmoeting wel mogelijk is en hoe we een dergelijke ontmoeting kunnen bewerkstelligen.

Deze problemen worden vooral in de opvoeding klemmender; daar immers probeert men de 'culturele erfenis' over te dragen?

Th. Litt ziet een mogelijkheid voor de didaktiek, als hij stelt dat de didaktiek een ontmoeting is, een geestelijke beweging tussen verschillende generaties.

b. leemtevulling

De opvoeding heeft als taak de nieuwe generatie op haar toekomst voor te bereiden met de kennis die door voorgaande generaties is veroverd.

Het komt me voor dat dit proces steeds moeizamer zal verlopen: de kennis wordt in versneld tempo groter en de problemen die door deze kennis opkomen, nemen hand over hand toe.

Met de ons beschikbare woorden kunnen we de leerling geen algemeen overzicht van deze kennis geven. Universele genieën als Da Vinci zijn in onze tijd onmogelijk voor te stellen. Niemand kan het geheel nog overzien.

Het hoger onderwijs zal dan ook waarschijnlijk nog specialistischer worden.

c. grote veranderingen

De primaire menselijke behoeften zijn volgens Maslow:

- fysiologische behoeften, zoals het stillen van de honger, het lessen van de dorst, het koesteren aan warmte en het beschikbaarzijn van frisse lucht;
- behoefte aan veiligheid, deze behoefte is aan de stabiliteit en de continuïteit van de omgeving gebonden;
- behoefte om tot een groep te behoren en om samen met anderen te zijn;
- behoefte aan waardering en zelfrespekt;
- behoefte aan zelfaktualisering.

Maslow meent dat een hoger motief gewoonlijk niet eerder verschijnt voordat de lagere motieven bevredigd zijn. Dit kan in onze toekomstige tijd met allerlei mogelijke bedreigingen wel eens grote problemen en spanningen opleveren. We hoeven bijvoorbeeld alleen maar aan de enorme veranderingen, die onze wereld ondergaat, te denken en die de stabiliteit en de continuïteit van de omgeving zeker niet ten goede komen. Vooral als we geen tijd hebben deze veranderingen ons eigen te maken.

De zg. futureshock waar Toffler opwijst, is naar mijn mening niet alleen het gevolg van de snelle veranderingen op zichzelf, maar is vooral het gevolg van het feit dat deze veranderingen sneller plaatsvinden dan ons begrip kan vatten.

Ons begrip doet in vele gevallen 'verouderd' en 'traag' aan.

Carp spreekt over nieuwe uitdrukkingsvormen om van de oude wetten der ratio los te raken. "Men vindt deze neiging ook terug in Heideggers eigen woorden 'Das Denken beginnt erst dann, wenn wir erfahren haben, dass seit Jahrhunderten verheerlichte Vernunft die hartnäckigste Widersacherin des Denkens ist.'" ³⁾

Er vindt op het ogenblik een 'Umwertung aller Werten' plaats. We lijken losgeslagen te worden.

Volgens Stern streeft de mens naar zelfbehoud, zelfontplooiing, zelfvervolmaking en zelfovergave. Tegelijkertijd echter raakt de kern van de eigen existentie (t.w. het zelfrespekt en de zelfwaardering) in gevaar omdat ze instabiel wordt. ⁴⁾

Dit laatste is begrijpelijk - het is moeilijk om elke kern onder woorden te brengen, vooral als we het gevoel hebben dat het leven van haar zin wordt beroofd.

2.2.vrijheid vs gebondenheid

a. verbalisme

Het leren van de waanheidsbeleving door geloof in de taal begint al in de vroegste kinderjaren. Langzamerhand leert het kind dat niet alles wat de volwassene zegt waar is. Er ontstaat dan zowel een wantrouwen als een vertrouwen tegenover het gesproken woord.

Gezien de leergierigheid van het jonge kind, zal hetzelfde kind snel een volwassen spraakgedrag aannemen: voorzichtigheid met de taal dient immers ter onthulling en ter verhulling?

Het kind moet na-denken over de woorden, maar beheerst deze techniek niet zo erg. De waarheid die, door het woordgebruik van de ander, tot hem komt, berust dan ook op goed geloof. Voor de handhaving van dit geloof zijn enkele basisgaranties nodig: vertrouwenswaardigheid van de ander en de herhaling van bepaalde uitspraken.⁵⁾

We spelen met de taal, we verhullen de kern van alles en dus ook van onszelf min of meer uit onmacht. Deze kernen zijn niet onbetekenend, maar onbetekend.

Door het spreken kunnen we de werkelijkheid verduidelijken en met anderen in kontakt komen. Heidegger neemt het spreken het 'Haus des Seins', hij bedoelt ermee dat in ons spreken het Zijn van de werkelijkheid wordt opgelicht.⁶⁾

Als je het menselijk spreken beheerst, heers je tevens over de menselijke zinwereld. Niet Voor niets wordt in totalitaire staten dankbaar gebruik gemaakt van de verbale overredingstechnieken. Goebbels en Hitler waren zich van hun krechten bewust; in dit verband citeert Fromm Hitler als voorbeeld: "Zoals een vrouw ... die zich liever aan de sterke man onderwerpt dan de zwakkeling te overheersen, houdt de massa meer van de heerser dan van de smekeling, en innerlijk voelt men zich veel meer bevredigd door een leer, die geen mededinger naast zich duldt, dan door de toegeeflijkheid van een liberale vrijheid, waarvan men vaak niet weet, wat men ermee beginnen moet, en waarbij men zich zelfs vaak verlaten voelt."

Hitler besepte wel degelijk dat hij onbeschaamd te werk ging, want "deze massa realiseert zich evenmin de onbeschaamdheid weermee zij geestelijk geterroriseerd wordt, als de enorme beknotting van haar menselijke vrijheid, want op geen enkele wijze komt de leugen van deze leer in haar brein op."⁷⁾

b. leren denken

In de verwoording wordt de gedachte zichzelf. Merleau-Ponty spreekt van 'parole parlante', wat bij hem 'wat nog niet gezegd is' betekent en wat tevens inhoudt dat het woord de oorsprong van de Zin is.⁸⁾

Het begrip 'Zin' duidt op verschillende aspecten van de menselijke geest en betekent etymologisch 'gaan', 'richting nemen naar'.

Het woord is dus de drijfveer echter de Zin.

Ons logische denken probeert achter de Zin te komen, om de Zin te verduidelijken maken we gebruik van de taal. In de exacte wetenschappen is het gebruik van de

omgangstaal te beperkt gebleken en probeert men steeds nieuwe woorden en begrippen te vinden: voor een verantwoorde uitleg van een formule als $e=mc^2$ gebruikt men andere formules en andere taalvormen.

"Het idee openbaart zich in de stof; de abstracte explicatie, aldus Merleau-Ponty, biedt ons niet het idee zelf, doch is er slechts een tweede versie van, een afgeleide uitdrukking die gemakkelijker gehanteerd kan worden. Van de abstracte ideeën zeggen we dat we ze hebben; die andere ideeën echter hebben ons, nemen ons in beslag.

Op een abstract idee raken we gauw uitgekeken." ⁹⁾

We kunnen dus geen taal beheersen, zonder door haar beheerst te worden.

Velen menen dat denken en taalbeheersing altijd samen beheren te gaan.

Het denken existeert echter op zichzelf, het is wezenlijk verweven met de vele hulpmiddelen die het gebruikt.

c. vrijheid vs. gebondenheid

Opvoeding en onderwijs doen nog steeds een groot beroep op het verbale denken; een opgelegde leerstofaanbieding waar weinig initiatief van de leerlingen uitgaat. Het onderwijs zou plaats moeten inruimen voor gedachtenwisselingen op verschillende niveaus en met eerbied voor de vrijheid van de leerlingen.

Opvoeding en onderwijs die in vrijheid plaatsvinden, mogen geen gebruik van verbale overredingstechnieken maken. Deze technieken frustreren naar vele kanten:

- de leerkracht voelt zijn onmacht bij het zoeken naar zijn woorden, terwijl de leerlingen deze woorden vaak niet begrijpen;
- de leerlingen voelen dezelfde onmacht als zij de leerkracht hun bedoelingen proberen duidelijk te maken, terwijl de leerkracht hun woorden vaak niet begrijpt.

Een tekort aan vrijheid kan tot agressie leiden.

Vrijheid in opvoeding en onderwijs heeft wel de nodige consequenties, het zal de opvoeding ten goede kunnen komen.

In zijn boek 'Leren in vrijheid' geeft Rogers enkele eigenschappen die het leren bevorderen aan: ¹⁰⁾

- de opvoeder moet 'echt' zijn, d.w.z. geen rol spelen, maar zichzelf blijven. Hij moet zich bloot kunnen geven; niet alleen zijn buitenkant laten zien, maar de ander ook de mogelijkheden geven zijn blik op de binnenkant te richten;
- de opvoeder moet waardering voor, aanvaarding van en vertrouwen in de ander hebben;
- de opvoeder moet empathisch begrip op kunnen brengen. Hij moet de reacties van de ander van binnenuit kunnen begrijpen.

Dergelijke eigenschappen doen geen beroep op vrijheidsbepnottende, verbale overdrachtstechnieken. Een dergelijke vorm van opvoeding en onderwijs gaat meer de richting op van een ontmoeting met de Ander, zoals Buber het zich o.a. voorstelt.

2.5 grenzen der opvoedbaarheid

e. geleefde ruimte

Bollnow onderkent de 'geleefde ruimte', dit "betekent, in tegenstelling tot de meetkundige ruimte, die structuurloos is, een ruimte, die door het leven zijn ordening en vorming krijgt, een ruimte, waarvan hier gezegd wordt, dat 'alle voetstappen er hun betekenis hebben'. Het leven van de mens heeft door zijn ordening, de ruimte gestalte en zin gegeven.

Maar daarom is nu ook het omgekeerde van kracht, nl. dat nu de ruimte, die zijn vorm heeft gekregen, door zijn ordening, zowel aan het leven een betekenis geeft, als de zin van het leven onderhoudt.

De mens 'is' slechts voor zover hij op een bepaalde plaats is en die bepaalde plaats betekent niet enkel een bepaald punt in de ruimte, maar tegelijk een bepaalde plaats, waarop men staat in het bestel van de menselijke ordeningen. De mens woont niet 'in' een ruimte als een voorwerp, dat op een bepaalde plaats staat, maar hij voegt zich in het verband van zijn ruimte, doordat hij deze als eigen prestatie schept en dan deze ruimte, die hij zelf ten einde toe geordend en geschapen heeft, met zijn leven vult.

Hij bevindt zich niet meer in een ruimte alsof deze iets is, dat buiten hem omgaat, maar hij wordt één met zijn ruimte." ¹¹⁾

b. vervreemding

In de opvoeding zal de kans op vervreemding kleiner kunnen worden, als de Ander in zijn totaliteit wordt ontmoet. Deze ontmoeting is altijd vragend; niet met argusogen, maar met een blik van verstandhouding. Wordt de leemte van het benoemen toch ervaren, dan zal men er zich waarschijnlijk makkelijker in kunnen berusten.

c. temmen

Het begrip 'temmen' draagt bedwingen in zich. Het Latijnse woord 'domare' betekent behalve 'temmen' en 'bedwingen', ook 'overweldigen', 'bebouwen' en 'persen'.

Meestal heeft temmen veel weg van opgelegde dressuur; een opvoeding die op overweldiging berust, waarbij druk wordt uitgeoefend.

Het kan echter ook uit een vrije wilsbeslissing tot stand komen, vooral in een wezenlijke ontmoeting.

Volgens Sartre kan liefde niet bestaan, omdat het altijd een gevecht om heerschappij zal zijn. De Saint-Exupéry geloofde echter dat ook temmen een vorm van liefde kan zijn, een overgave naar de ander:

"-Wie ben je? vroeg het prinsje. Je bent beeldig.

-Ik ben een vos, zei de vos.

-Kom met me spelen, stelde het prinsje voor, ik ben zo verdrietig...

-Ik kan niet met je spelen, zei de vos. Ik ben niet tam."

De kleine prins vraagt verder. Hij wil tot de kern van het woord 'tam' doordringen, misschien wel omdat hij zelf geen vrienden heeft. Na een lange zwerftocht is hij midden in een woestijn op de aarde terechtgekomen. Voor hem is de hele wereld één

grote woestijn, een leegte waar alleen de echo van zijn eigen stem hem antwoord geeft.

Van alle levende wezens die hij in die woestijn ontmoet, is alleen de vos hem dierbaar:

"-Wat betekent 'tam'?"

-Dat is maar al te zeer een vergeten woord, zei de vos. Het betekent 'verbonden'.

-Verbonden?...

-Jazeker, zei de vos. Jij bent voor mij maar een klein jongetje als alle andere kleine jongetjes. En ik heb je niet nodig. Ik ben voor jou een vos als alle andere vossen. Maar als je me tam maakt, dan zullen we elkaar nodig hebben. Dan ben je voor mij enig op de wereld en ben ik voor jou enig op de wereld..."

De kleine prins wil de vos zeker tam maken, maar hij heeft weinig tijd. Hij moet vrienden ontdekken en allerlei dingen leren kennen:

"-Alleen de dingen die je tam maakt, leer je kennen, zei de vos. De mensen hebben geen tijd meer iets te leren kennen, Ze kopen dingen klaar in de winkel. Maar doordat er geen winkels zijn die vrienden verkopen, hebben de mensen geen vrienden meer. Als je een vriend wilt, maak mij dan tam'.

-Wat moet ik dan doen? vroeg het prinsje.

-Je moet véél geduld hebben, antwoordde de vos. Kijk jij gaat eerst een eindje van me af in het gras zitten. Ik bekijk je eens tersluiks en jij zegt niets. Woorden geven maar misverstand."

Uiteindelijk ontmoet de kleine prins de ik-figuur van het boek, een piloot die een noodlanding moest maken en weinig belangstelling heeft voor de kleine prins en voor de merkwaardige ontmoeting. Zijn enige probleem is: hoe kom ik uit deze leegte weer in de bewoonde wereld. Als de kleine prins weer vertrokken is, kan de ik-figuur de juiste woorden niet meer vinden. Hij voelt pas dan de zwaarte van de ontmoeting en hij beseft dat hij door deze ontmoeting getemd is. Juist dat laatste weegt hem het zwaarst:

"Het kan wel eens op tranen uitlopen als men tam is gemaakt." ¹²⁾

Dit verhaal leert ons dat elk kind zijn eigen prins is, dat alleen door ervaringen op te doen kan groeien. De volwassenen vullen deze ervaringen echter met woorden, waarvan de betekenis steeds tekort schiet, zodat de leemte tussen het begrip en het woord gevoeld wordt.

Bronvermelding bij hoofdsuk II

1. H J Störig 'Geschiedenis van de filosofie - deel II', blz. 320-322 Prisma 410
2. Albert Gamus 'De mens in opstand', blz. 236, Bezige Bij '65, LRP 113
3. Garp blz. 105
4. Garp blz. 155-156
5. zie: K Heeroma 'Der Mensch in seiner Sprache', blz. 104-125
6. zie: prof. dr. K G Kwant 'Fenomenologie van de taal', hfdst. 'Macht en onmacht van het spreken'
7. Fromm blz. 165 (Fromm heeft dit citaat uit 'Mein Kampf', blz. 36, Hurst & Blackett, London, '39)
8. zie: prof. dr. K G Kwant 'Fenomenologie van de taal', hfdst. 'Denken en spreken'
9. prof. dr. R G Kwant 'Mens en expressie - in het licht van de wijsbegeerte van Merleau-Ponty', blz. 120, Aula 377
10. Carl Rogers 'Leren in vrijheid', blz. 94-100 (persoonlijk vind ik de Engelse titel 'Freedom to learn' beter dan de titel 'Leren in vrijheid')
11. O F Bollnow 'Nieuwe geborgenheid', blz. 129-130
12. Antoine de Saint-Exupéry 'De kleine prins', A Donker R'dam '57

III. ONNOEMELIJK LEED

Het zg. existentieel emotioneel stresssyndroom (E.E.S.-syndroom) kan het voorgaande betoog verduidelijken. De vroegere ervaringen, die tot een dergelijk syndroom kunnen leiden, zijn niet onder woorden te brengen. De werkelijkheid van toen is niet met woorden te actualiseren.

2.1 *zonder namen*

a. onvoltooid verleden tijd

De term 'E.E.S.-syndroom' is beter dan de termen 'postconcentratiekamp-syndroom' of 'k.z.-syndroom'.

Hustinx meent dat het E.E.S.-syndroom een grotere groep mensen omvat dan zij die in een concentratiekamp hebben gezeten. In een oorlogssituatie zijn er immers ook mensen die 'ondergedoken' moeten leven of steeds op de vlucht zijn. Ook zij hebben langdurig in levensbedreigende omstandigheden moeten leven.

Tenslotte is de term 'k.z.' in onze taal de afkorting voor krankzinnig(heid), terwijl we de lijdens aan dit syndroom zeker niet als krankzinnigen mogen beschouwen.¹⁾

Het zijn mensen voor wie de verleden tijd nooit voltooid werd, zodat zij nog steeds met en in dat verleden moeten leven.

"Bij het ontstaan van het E.E.S.-syndroom is van grote betekenis de verhouding draagkracht-draaglast. De draagkracht is naast biologische factoren sterk afhankelijk van de zekerheid die de mens gehad heeft in zijn vroege jeugd. Deze zekerheid ('basic trust') is volledig afhankelijk van de relatiemogelijkheden en de relatieintensiteit die men vroeger gekend heeft. Ook socio-economische factoren dienen optimaal geweest te zijn wil de draagkracht zich in gunstige zin ontwikkelen. Met nadruk gebruik ik hier het woord optimaal en niet het woord maximaal, omdat bij dit laatste vaak een materiële oververwenning ontstaat, gepaard met gevoelsmatige verwaarlozing. Dat levensvoorwaarden beneden het bestaansminimum bedreigend zijn, ook al is affectieve warmte aanwezig, is duidelijk. Draaglast is een moeilijk te omschrijven begrip, omdat het afhankelijk is van de gehele persoonlijkheid, zowel intra- als interpsychisch, van de mens."¹⁾

b. enkele reis retour

Bij een E.E.S.-syndroom heeft men het gevoel dat men niet 'terug van weggeweest' is, maar dat men de enkele reis die men heeft moeten maken voortijdig beëindigd heeft. Het was een enkele reis die in de dood moest eindigen, maar die door omstandigheden en vaak buiten hem om niet tot een einde is gebracht.

De symptomen van dit syndroom zijn multisymptomatisch. Musaph wijst erop dat alleen de faktor van de vervolging specifiek is, een vervolging waarbij de dehumanisering centraal staat.²⁾

Krystal en Nederland onderscheidden 6 groepen van klinische verschijnselen in het syndroom:²⁾

- angst;
- slaapstoornissen;
- denk- en geheugenstoornissen (er is een selectieve stoornis in het vergeten. Psychodynamisch uitgedrukt is er een stoornis in het verdringingsmechanisme. Zoals uit de neuroseleer bekend is, gaat een stoornis in het verdringingsmechanisme vaak gepaard met een dwangmatig moeten herhalen van de traumatische situatie, zowel verbaal als situatief);
- depressieve toestanden (de depressie gaat vaak gepaard met een niet altijd invoelbaar wantrouwen en achterdocht: depressies met sterk paranoïde inslag. Het gevaar van suïcide is niet denkbeeldig. Bij een psychodynamische benadering stuit men op het verschijnsel van de 'survival guilt', het gevoel van schuldig zijn, dat de ander dood is en men zelf is blijven leven);
- affectieve stoornissen,
- psychosomatische stoornissen.

Deze klinische verschijnselen kan men opvatten als een delging van de oude schuld, de betaling van de retourreis.

Bij het E.E.S.-syndroom wordt men elke dag opnieuw met zijn schuld geconfronteerd: men kan er met niemand over praten, omdat er geen gehoor te vinden is ('Er is nu toch ook ellende genoeg in de wereld', 'Hou nou 's op met dat gezeur van je').

Het probleem heeft dus twee kanten: om de problemen te kunnen herkennen moet men eerst de bestaansgrond ervan erkennen.

c. zonder namen

In tijden van zeer grote emotionele spanningen mag de angst niet tot uiting gebracht worden, aangezien anders het eigen leven in gevaar wordt gebracht.

"Om zich te kunnen aanpassen aan voortdurend wisselende omstandigheden, om voor de aanpassing strategieën voor probleemoplossing te kunnen ontwikkelen, heeft de mens om te beginnen zijn intelligentie. Sommige van die strategieën staan hem al vanaf de geboorte vrijwel geprogrammeerd ter beschikking, andere moeten in moeitevolle oefening, voltrokken in contact met de onmiddellijke omgeving, worden geleerd.

Er zijn nu mensen die door hun oorlogservaringen hebben verleerd zich van deze emotionele apparatuur te bedienen. De confrontatie met de vervolging noopte hen tot een intense verdringing van gevoelens – waardoor de harmonie tussen verstand en

gevoel werd verstoord. Er trad een zogenaamde depersonalisatie op, een ontpersoonlijking, een vorm van vervreemding, met tot op bepaalde hoogte verlies van zekerheid en vertrouwen,

Voor gevoelens en affecten was nauwelijks tijd, zeker niet om deze in het bewustzijn te laten doorkomen, laat staan om deze uit te drukken." ³⁾

In eerder verband heb ik reeds gewezen op het feit dat rationalisatie één van de hulpmiddelen is om angst te doen verminderen.

Bij een E.E.S.-syndroom kunnen twee vormen van verdedigingsmechanisme voorkomen:

- verdringing van de gevoelens tijdens de ervaringen zelf, vaak om het eigen leven te redden,
- rationalisatie na afloop van de ervaringen om zichzelf gerust te stellen.

Tijdens de verdringing kan men de ander nooit ontmoeten, omdat men zichzelf niet meer is. Het is een rol die niet op je lijf is geschreven, maar die door het lijf wordt voorgeschreven. Een dergelijke situatie is het beste te omschrijven met het begrip 'lijdende vorm' - het leven wordt je dan voorgeschreven, je hebt zelf niets in te brengen.

In dat geval komt men niet eens aan leven toe, het vermogen om tot ervaring te komen en om zich te bewegen. De bewegingsvrijheid was afwezig, was beperkt tot de grenzen die men voelde tussen de dood van de ander en de dood van zichzelf.

De constante angst waarin men verkeerde, was de angst dat de sprong die gemaakt moest worden de allerlaatste zou zijn.

Carp schrijft dat "angst ook gewetensangst (is), d.w.z. het weten de zich opgedragen taak nog niet geheel en al te hebben vervuld". Hij maakt een uitzondering voor doodsangst. ⁴⁾

In een E.E.S.-syndroom kan dus sprake van twee soorten angst zijn:

- doodsangst, die ter plaatse verdrongen wordt;
- gewetensangst, die na afloop gerationaliseerd wordt.

Hustinx wijst er terecht op dat lijders aan het E.E.S.-syndroom vaak een meer dan gemiddelde intelligentie vertonen, waardoor zij in staat zijn eindeloos te rationaliseren om zich daardoor tegen de realiteit en hun eigen gevoelsleven te beveiligen. ¹⁾

Een zekere mate van intelligentie geeft meer mogelijkheden de dingen te benoemen en te proberen achter de kern van de ervaringen te komen, of zich te beschermen tegen nieuw 'kwaad'.

Gezien de onmacht die we voelen bij het benoemen van de dingen, geloof ik dat verdedigingsmechanismen als rationalisatie juist bij een E.E.S.-syndroom risico's kunnen inhouden.

Men wil zijn probleem onder woorden brengen, maar ervaart de leemte van de taal en de ongeïnteresseerdheid van de ander. Het leed dat men ervaren heeft, is voor hem zo uniek dat er geen woorden voor te vinden zijn - hoewel dat zelfde leed vandaag de dag over de hele wereld nog steeds plaatsvindt en ondervonden wordt, en niet aan zijn eigen voorbije ervaringen gebonden is.

3.2 republiek der stilte

a. opstandigheid vs. instorting

De ontpersoonlijking die tijdens emotionele spanning op kan treden, is een andere vorm van ontpersoonlijking dan die Odysseus zich aanmat: Odysseus wilde niemand zijn in het besef dat hij na afloop zijn identiteit weer op kon nemen.

Opgedrongen ontpersoonlijking daarentegen laat zien "hoe breekbaar het menselijke identiteitsbesef moet zijn, zodat een voortdurende zelfbevestiging een vereiste is om de continuïteit ervan te handhaven.

Het gaat de mens echter niet zozeer erom te weten wie, dan wel *wat* hij is. Het identiteitsbesef is dan ook niet gerustgesteld met deze verzekering, maar de angst voor de onzekerheid betreffende: *Wat ben ik?* zoekt de ander en diens toeblikken bij elke ontmoeting. De zich identificerende zoekt niet zozeer het doen kenbaar maken van de eigen identiteit ter wille van de ander, maar terwille van zichzelf. Het wankel identiteitsbesef eist als het ware een voortdurende zelfbevestiging." ⁵⁾

We kunnen echter een kanttekening maken: is de vraag bij een E.E.S.-syndroom niet veel meer *waar* ben ik?, dan *wat* ben ik??

Bij een E.E.S.-syndroom leeft men nl. nog steeds in het verleden; een leemte, een verlamme stilte waar men zich niet in thuis voelt. Reeds eerder is gesteld dat verlies van hoop kan leiden tot verlies van levenswil, tot destructie. Ook in een concentratiekamp was 'hoop', een zeer existentiële en daardoor zeer egoïstische vorm van hoop. Bollnow wijst erop dat men na afloop van spanning 'inzakt'.

Dit komt geheel overeen met de fases waarin een E.E.S.-syndroom zich doorgaans ontwikkelt. Een van de fases wordt gekenmerkt door een extra inspanning om zich aan het na-oorlogse bestaan aan te passen. ³⁾

"Bij velen die na de oorlog 'normaal' aan het arbeidsproces deel konden nemen zien wij nog wel eens, wat wij zouden willen omschrijven als het 'Arbeit macht frei'-symptoom, men werkt tot men erbij neervalt, de enige voldoening die men aan het werk ontleent is gelegen in het feit, dat men nog kan werken. In wezen verricht men nog steeds de dwangarbeid van het kamp. Een akute paniekeractie op het moment dat men niet meer aan het arbeidsproces kan deelnemen is dan ook niet ongebruikelijk.

Het niet meer kunnen werken, betekent voor velen een definitieve selectie voor de gaskamers." ⁶⁾

Het dwangmatige werken is een bekend symptoom, Calvijn meende bv. dat de individuele mens werkzaam moest zijn en moest blijven om aan zijn gevoel van twijfel en machteloosheid te ontkomen. ⁷⁾

Iemand die de genocide van een vernietigingskamp aan den lijve heeft ondervonden, komt na zijn 'bevrijding' niet in opstand, maar vertoont 'machteloze woede'. Die zg. Spätfolge treden vaak pas na een latentieperiode van meer dan tien jaar op.

Deze ineenstorting is geen vorm van krankzinnigheid, maar veel meer een uiting van onvermogen om het onvoorstelbare leed dat is aangedaan onder woorden te brengen, voorstelbaar te maken.

b. republiek der stilte

In het verzet tijdens de Duitse bezetting voelde Sartre zich vrij, ondanks het feit dat hij alle rechten had verloren. Maar "wegens dit alles waren we vrij. Omdat het nazi-venijn in ons denken binnensijpelde, was iedere juiste gedachte een verovering."

"Ze hebben ons geleerd het kwaad ernstig op te vatten. Het is noch onze schuld noch onze verdienste, wanneer wij leefden in een tijd dat marteling een dagelijks feit was. Dachau en Auschwitz hebben ons allemaal duidelijk gemaakt dat het kwaad *geen* schijn is, dat men het niet verdrijft door zijn oorzaak te kennen, dat het niet tegenover het goede staat als een onduidelijk tegenover een helder begrip, dat het niet het gevolg is van hartstochten die genezen kunnen worden, van een vrees die men kan overwinnen, van een voorbijgaande afdwaling die te verontschuldigen is ... Wij waren zo gesitueerd dat iedere minuut van ons leven ons als iets onherleidbaars voorkwam. Daarom kwamen wij ondanks onszelf tot deze conclusie die verheven zielen afschuwelijk kan toeschijnen: het kwaad kan niet verlost worden." ⁸⁾

Deze conclusie is vooral van toepassing op de slachtoffers van het E.E.S.-syndroom: het kwaad kan niet verlost worden. Ze leven in een republiek van stilte, waarin de wezenlijke ontmoeting plaats heeft moeten maken voor contactstoornis, omdat zij de verlamming van het benoemen letterlijk aan den lijve voelen en ondergaan.

"Leren praten over die belevenissen betekent de kans grijpen om die gebeurtenissen beter een plaats te geven, om ze in je leven een plaats te geven." ⁹⁾

c. schuldbesef

In zijn opstel over Dostojewski stelt Vestdijk het probleem van de inadekwate verhouding tussen schuld en het delgen van schuld centraal, tussen datgene wat begaan is en datgene wat geleden wordt. Een dubbelmotief van onbetaalde en overbetaalde schuld, van een te weinig aan straf tegenover een te veel. ¹⁰⁾

Dit dubbelmotief kan zich ook bij een E.E.S.-syndroom voordoen. Als men schuldig was en men heeft het overleefd, dan is de schuld onbetaald gebleven. Als men onschuldig was, dan is de straf in de vorm van een E.E.S.-syndroom duidelijk te groot.

In het algemeen ligt het probleem echter niet zo duidelijk: aan de ene kant voelen sommige van hen dat ze hun schuld door te overleven niet afbetaald hebben, aan de andere kant menen enkelen dat de samenleving in haar geheel aan hen een grote schuld niet heeft afgelost.

De veroordeling van een Hitler of een Hirohito zou voor hen een katharsis hebben kunnen betekenen, de genoegdoening van een schuldaflissing.

De zg. Wiedergutmachung maakt niets goed. Het leed is onnoemelijk en niet afkoopbaar. Een geldelijke uitkering voor de slachtoffers betekent echter meer dan het geld alleen: men geeft het slachtoffer het gevoel, dat hij door de overheid geaccepteerd wordt, dat hij er weer mag zijn. ²⁾

3.2 dreigend leed

a. onschuldige moordenaars

"De mens is niet helemaal schuldig, maar hij is evenmin helemaal onschuldig, want hij zet die geschiedenis voort en het verzet geeft duidelijk het deel der menselijke schuld aan. Het hoopt daarbij, in de grenssituatie gestalte te krijgen in 'onschuldige moordenaar'." ¹¹⁾

Iemand die buiten zijn schuld in een concentratiekamp terecht kwam en het overleefde, had zijn overleving te danken aan een samenspel van geluk en aanpassing. Hieruit kan het verschynsel van 'survival guilt' ontstaan.

Musaph wees erop dat dit vooral tijdens de depressieve toestand van het slachtoffer voor kan komen. Hij schrijft hierover het volgende: "In mijn eigen materiaal ontmoette ik vaak de uitspraak: 'Er is een stuk van mezelf dat ik haat'. Er heeft een pathologische splitsing in het Ik (Ego-split) plaatsgevonden. De delen van het Ik hebben een sado-masochistische relatie tot elkaar. In sommige gevallen wordt op deze wijze de situatie van het concentratiekamp onbewust gecontinueerd, is de persoon zelf een slagveld in het klein geworden. Men neemt het zichzelf kwalijk dat men de catastrofe niet heeft kunnen voorkomen, dat men triomfeert over de dood van de ander, dat men de herinneringen niet kan uitwissen, dat men zijn eigen identiteit niet kan veranderen." ²⁾

Een gevoel van 'survival guilt' is niet onder woorden te brengen.

De ware werkelijkheid kan niet met symbolen kenbaar gemaakt worden en kan iemand tot desperate daden brengen. Vooral omdat vele 'buitenstaanders' geen enkel begrip kunnen of willen opbrengen en ieder slachtoffer wordt door hen als 'abnormaal' beschouwd, of zelfs als krankzinnig - een mening die versterkt wordt door de vroegere benaming voor dit syndroom (k.z.-syndroom).

Günther Anders wijst erop dat ons bestaan door de techniek beheerst wordt en dat we daardoor schuldloos schuldig kunnen zijn. Als voorbeeld neemt hij Claude Eatherly die de atoombomaanval op Hiroshima meegemaakt heeft. ¹²⁾

Eatherly voelde zich *geen* held, maar meende dat hij medeschuldig was aan massamoord. 'Men' gunde hem echter zijn schuld niet.

Hij kon zijn 'schuld' niet onder woorden brengen en pleegde vrij belachelijke roofovervallen om aan zijn strafbehoefte te voldoen. Ondanks de langdurige verblijven in psychiatrische inrichtingen is zijn schuld onbetaald gebleven: uiteindelijk heeft men hem met rust gelaten.

Anders gelooft dat we niet in de eeuw van de angst leven, omdat het ons onmogelijk wordt gemaakt angst te hebben: anderen beslissen of we ons wel of niet zorgen mogen maken. Zijn opmerking "wees niet te laf om angst te hebben" sluit aan bij de opmerking van Kant dat angst *geen* zwakte is, maar dat de vlucht voor angst van zwakte getuigt.

b. technologie

De technische en technologische ontwikkeling van de laatste decennia vertoont een versnelde beweging. Te snel om ons een adequate manier van eigen-maken te veroorloven; daarom worden in vele beroepen "alleen jeugdige, onervaren mensen met aanpassingsvermogen gevraagd, mensen, die zich nog zonder moeite laten omsmelten tot het kleine radertje, dat voor die speciale opzet vereist wordt." ¹⁵⁾

In een brief schrijft Anders dat Eichmann 'eerlijk' verklaard heeft niets dan een werktuig, niets dan een 'schroefje in het apparaat van terreur' geweest te zijn, slechts de eed te zijn trouw gebleven die hij Hitler had gezworen - kortom: 'in de zin van de tenlastelegging niet schuldig' te zijn." ¹⁴⁾

Hoewel Eatherly niet wist wat hij deed, de atoombom was toen nog geclassificeerd als 'top-secret', heeft hij zich nooit beroepen op zijn vrij passieve rol om daarmee onschuldigheid te suggereren.

Fromm geloofde dat een oorzaak van het toegenomen onmachtgevoel de oorlogsdreiging is. "Er bestonden ongetwijfeld evenzeer oorlogen in de negentiende eeuw. Desondanks zijn de vernietigingsmogelijkheden sinds de laatste oorlogen dermate toegenomen en met een omvang aan slachtoffers, welke langzamerhand de gehele bevolking zonder een uitzondering omvat, dat de oorlogsdreiging tot een nachtrnerrie geworden is, die zich – hoe onbewust ook voor velen zolang hun land maar niet daadwerkelijk in oorlog betrokken is - als een schaduw over hun leven heeft gelegd en waardoor hun angst- en onmachtgevoelens nogmaals in hoge mate versterkt zijn." ¹⁴⁾

Dit schreef Fromm voordat de tweede wereldoorlog uitbrak, maar het gestelde geldt nog steeds. Jungk schrijft tenminste "Want ook zonder ooit te exploderen, hebben al de slechts in gereedheid gehouden atoomwapens hun effect op de mogelijke gebruikers. Ze hollen de democratie uit, doordat ze de beslissingen overlaten aan heel weinigen, ze veroorzaken een algemene brutalisering der wapendragers, die steeds tot het uiterste in staat en bereid moeten zijn. Ze verwoesten het innerlijke geloof van de met atoomwapens toegeruste landen aan hun eigen menselijkheid en zedelijkheid." ¹⁵⁾

Op de zg. vooruitgang van de technologie wijst ook Jaspers: "Selbst wenn ein Genie neue Entdeckungen macht und wir bewundernd zusehen, bleibt doch die Lage: es ist nur eine Frage kürzerer Oder langerer Zeit; hatte dieser Mensch es nicht getan, dann ein anderer. Im ganzen ist die Geschichte der Wissenschaften und der Technik ein einziger grosser Fortschrittsprozess, zwar mit beträchtlichen Rückschlägen, aber mit der Richtung auf das weitere Vorgehen.

In diesem Prozess steht, was heute technisch geschieht. Der uralte Weg der Technik, ohne den der Weg des Menschen undenkbar ist, ist heute an einen Punkt gelangt, an dem die Frage an den Menschen, was er mit der Technik machen will, neu gestellt ist. Jederzeit hat Technik zur bauenden Gestaltung der Umwelt gedient, jederzeit auch zur Zerstörung.

Heute hat die technische Möglichkeit den Sprung getan von vereinzelt Zerstörungen zur totalen Zerstörung alien Lebens auf der Erde." ¹⁶⁾

Wij hebben elke band met onze natuur verloren omdat we over zelfbewustzijn beschikken. In een poging onze natuur terug te winnen, creëren wij elk moment onze eigen natuur; een aangelegd park waarin we ons thuis kunnen voelen. De toename van onze kennis betekent echter ook een toename van vervreemding: de door ons geschapen natuur leidt haar eigen leven en is niet meer in woorden te vangen.

De door ons geschapen natuur is ons niet eigen gebleven. "Men zou kunnen opmerken dat de mens van alle tijden aan een psychische overbelasting moet hebben geleden in die zin dat er steeds disharmonie is geweest tussen zijn kennen van de stoffelijke buitenwereld en haar beïnvloeding en zijn kennen van het eigen zelf als psychische binnenwereld." ¹⁷⁾

c. diagnose van de onbekende mens

"De vooruitgang van het kunnen en kennen gaat gepaard met een terugwijken van zin. Dit terugwijken van zin, het uitblijven van de vraag naar het waarom en waartoe hangt innig samen met de fundamentele irrationaliteit van onze samenleving." ¹⁸⁾

Carp wil d.m.v. diagnosestelling over de 'onbekende mens' aantonen dat de onvolkomenheden van de mens in feite onvolgroeidheden voorstellen. Als antropoloog heeft hij oog voor de traagheid van de evolutie. "Wanneer men van het evolutief proces, langs zijn progressieve ontwikkeling, een curve maakt, dan is men tijdens de 25.000 jaar historie van het mensdom, getroffen door de langzaam oplopende lijn, tot men de moderne periode betreedt die door haar technische vooruitgang met plotselinge versnelling de grafiek steil de hoogte injaagt." ¹⁹⁾

Onder diagnose verstaat Carp de mogelijkheid en het vermogen een bestaande samenhang van feitelijkheden te doorzien. Het staat dus gelijk aan een situatie van menselijk-zijn die - naast een zekere labiele vorm van stabiliteit - ook telkenmale voor verandering vatbaar blijkt te zijn. ²⁰⁾

Dit is vooral duidelijk bij de ontwikkeling naar de volwassenheid, een ontwikkeling die gepaard gaat met vergaande veranderingen. Deze veranderingen nemen vaak vormen van crises aan en zijn alleen te overwinnen door sterke sociale afhankelijkheid.

We kunnen ons afvragen in hoeverre deze vorm van afhankelijkheid de problemen kunnen doen overwinnen, aangezien juist deze afhankelijkheid op zichzelf al moeilijk te verwezenlijken is.

Carp wijst erop dat de mens van deze tijd zijn medemens niet als 'evennaaste' beschouwt en behandelt. Mogelijk komt dit door een 'constructie-fout in de ingewikkelde machinerie die de mens is', een fout die volgens Koestler mogelijk het gevolg is van "een onvoldoende samenwerking tussen de beide hersengedeelten (neo- en paleoencefalon), die het substraat leveren van denk- en gevoelsleven. Ondanks de vele miljoenen jaren durende ontwikkeling van de eerstgenoemde zg. neo-cortex zou zijn ontplooiing toch te snel hebben plaatsgevonden, zodat in het zenuwstelsel een chaotische (m.a.w. schizofysiologische) toestand zou zijn ontstaan. Dit zou dan de oorzaak zijn van de 'schizofrene' mentaliteit, waardoor het menselijk wezen gekenmerkt zou zijn. Immers, terwijl het verstandelijk denken als een functie van de neo-cortex wordt beschouwd, wordt het gevoelsmatige gedrag toegeschreven aan de dieper gelegen hersencentra, die in harmonische ontplooiing in samenhang met het denkvermogen zouden zijn achtergebleven. Een sterke incongruentie is inderdaad aantoonbaar tussen het technische kunnen en de hoedanigheid van het gevoelsmatige handelen." ²¹⁾

In dit licht gezien zouden we kunnen stellen dat de harmonische ontplooiing van het gevoelsmatige gedrag in een stresssituatie achtergebleven is.

Juist in zo'n geval is het benoemen van de opgedane ervaringen bijna onmogelijk geworden.

d. genezing of regulatie

Leven omschreef Carp als het vermogen om tot ervaringen te komen en om zich in de ruimste zin van het woord te bewegen. Een definitie die in de verschijningsvormen van een E.E.S.-syndroom moeilijkheden kan opleveren.

Een E.E.S.-syndroom is ontstaan vanuit existentiële en emotionele ervaringen, die door de opgeroepen en tegelijkertijd verdrongen spanningen naderhand 'verlamdend' gaan werken.

De genezing van een dergelijk slachtoffer is altijd moeizaam.

Psychoanalyse en andere verbale benaderingstechnieken zijn in dezen slechts benoemingsprocedures; ze proberen de problemen in woorden in te kapselen om er mee te leren leven. Gezien de enorme ruimte tussen de ware werkelijkheid (= in dit geval de ervaringen van vroeger) en het benoemen van deze werkelijkheid is de kans op echte genezing niet groot.

Vooraf omdat de psychiater vaak uit een ander milieu komt dan zijn patient en in dat geval ook een ander taalgebruik ter beschikking heeft.²²⁾

Een andere mogelijkheid is het gebruik van de zg. psychofarmaka, waarin we enkele soorten kunnen ontdekken:

- tranquillizers, die de patient een opgelegde rust geven, maar verder geen enkel probleem oplossen. Door de gewenning is het gebruik van dergelijke middelen af te raden;
- preparaten die vooral langs chemische weg zijn samengesteld en bepaalde hersen- of andere lichaamsfuncties beter reguleren, zodat de spanningen kunnen verminderen;
- hallucinogene middelen zoals lsd moeten worden beschouwd als "een hulp-middel bij de behandeling en wordt dan ook bij het medische gebruik uit-sluitend toegepast in het beloop van een langdurige psychotherapie."²³⁾

Van Tol ziet deze hallucinogene middelen slechts als 'explosief' om emoties vrij te maken. "Dat aan het lsd de voorkeur wordt gegeven, vindt zijn oorzaak daarin, dat wat tijdens het lsd-gebruik is herbeleefd en al of niet uitgesproken, grotendeels in de herinnering van de gebruiker blijft, zodat dit als 'eigen materiaal' geleidelijk kan worden besproken en verwerkt. Dit in tegenstelling tot hypnose of pentothal-roes, waarbij men weinig of geen herinnering heeft aan wat zich heeft afgespeeld of aan wat men heeft verteld."²³⁾

Gelukkig hoeft men zich niet altijd op hallucinogene middelen te verlaten. "Het zien van een film, het lezen van een boek, een bepaalde sfeer, voor veel mensen kan dit voldoende zijn om herbeleving van traumatische ervaringen op gang te brengen of te stimuleren. Voor de ernstig getraumatiseerden zijn dergelijke middelen echter zelden voldoende. Er zijn ware springstoffen nodig om de door henzelf uit bescherming opgebouwde verdediging te doen bezwijken."²³⁾

Wanneer het leven onleefbaar is geworden, d.w.z. als de ervaringen alleen maar bestaan uit ervaringen uit het verleden en de patient in een onvoltooid verleden tijd leeft, kan het noodzakelijk zijn tot deze middelen zijn toevlucht te nemen.

Bastiaans benadrukt de menselijke wens van 'zekerheid-in-communicatie', maar "wanneer vroeg of laat de teleurstelling, frustratie, verlating, overmatige opsluiting in eigen persoon optreedt en wanneer de mens aldus overmatig egocentrisch raakt opgesteld, dan kan hij zich tegen fundamentele onzekerheid slechts beschermen met een overmatige concentratie op macht, macht-in-bezit en macht-in-zijn. Het leven wordt dan gedomineerd door de categorieën van macht en onmacht en niet door het weten dat de grootste zekerheid is gegeven in het werkelijk samen-doen."³⁾

De onmacht tot samenwerken en tot communicatie komt vooral voort uit de onmacht bij het benoemen.

Het opnieuw beleven van de ervaringen door psychotherapie, al of niet in samenhang met psychofarmaka, kan het leed in woordloos doen veranderen.

Het besef dat er geen woorden voor te vinden zijn, omdat het niet noodzakelijk is alles ten koste van alles te benoemen.

Het leed en de angst zijn opnieuw doorleefd en kunnen door wezenlijke ontmoeting in een 'zekerheid-in-communicatie' aanvaard worden als een vorm van berusting. Het mag duidelijk zijn dat er in dat geval geen sprake van genezing is, maar eerder sprake van regulatie. Regulatie duidt op een bestaande neiging tot behoud van het als zodanig labiele evenwicht.²⁰⁾

Het woord 'regulatie' betekent oorspronkelijk 'regelen' of 'inrichten', terwijl 'berusten' te herleiden valt tot 'uitrusten tot', 'bedekken' of 'beladen'.

'Genezen' daarentegen betekent 'gered, gezond, zalig worden' of zelfs 'behouden thuiskomen'.

Behouden thuiskomen als men het eigen huis ontgroeid is, is niet voor te stellen. Als men dat inziet, is men niet gered, gezond of zalig geworden, maar kan men zijn leven opnieuw inrichten omdat men zich uitgerust voelt met de ander in de ontmoeting. Het heeft veel weg van het bouwen van een nieuw huis, waarvan je weet dat er plaats voor je is, een plaats die je zelf moet weten in te richten.

Genezing is pas mogelijk in de dood, als de totaliteit van het eigen bestaan is bereikt, hoewel niet ervaren.

"De oorlog is pas afgelopen, wanneer de laatste die hem heeft meegemaakt, is gestorven." 24).

Bronvermelding bij hoofdstuk III

1. A Hustinx 'Sociale aspecten in de genezing en bij de behandeling', maandblad voor geestelijke volksgezondheid, mei '73
2. H Musaph 'Het post-concentratiekampsyndroom', maandblad voor geestelijke volksgezondheid, mei '73
3. prof dr J Bastiaans 'Oorlogsleed in soorten', publikatie uit 'Leven na een oorlog - een bundel informatie over het verwerken van ervaringen uit de oorlog 1940-1945', Nationaal Centrum voor Geestelijke Volksgezondheid i.o., maart '72
4. Carp biz. 23
5. Carp biz. 200
6. M van der Most, L van Ravensteijn en T Wibaut-Guilonard 'De tweede generatie', maandblad voor geestelijke volksgezondheid mei '73
7. Fromm blz. 72
8. W Barrett haalt in zijn boek 'Existentialisme' (aula 212) op blz. 248 e.a. Sartre aan. Beide citaten komen respectievelijk uit 'De republiek der stilte' en uit 'Qu'est-ce que la littérature?'
9. prof dr J A Weijel 'De invloed van de omgeving', publikatie uit 'Leven na een oorlog'
10. S Vestdijk 'Het schuldprobleem bij Dostojewski', essay uit 'De Poolse Ruiter', Bakker-Daamen '58
11. Camus biz. 236
12. Günther Anders en Claude Eatherly 'Verboden toegang voor het geweten', Moussault '62
13. Fromm biz. 100
14. brief nr. 65, geschreven door G Anders aan C Eatherly

15. Robert Jungk 'De daders als slachtoffers', het voorwoord van het boek 'Verboden toegang voor het geweten'
16. Karl Jaspers 'Die Atombombe und die Zukunft der Menschen', blz. , 145 , DTV
17. Carp blz. 25
18. Struyker Boudier blz. 98-99
19. prof dr R Dellaert 'Begeleidend woord', 'De onbekende mens'
20. Carp blz. 31 e.a. (hfdst. I 'Wat is een diagnose?')
21. Carp blz. 33-34
22. in een artikel in Journal of research and development in education stelt Robert R Carkhuff o.a. het probleem aan de orde dat een 'helper' merendeels een ander taalgebruik heeft dan zijn 'helpee' beheerst.
Dit wordt vooral veroorzaakt door milieuverschillen
23. J D van Tol 'Behandeling in soorten', publikatie uit 'Leven na een oorlog'
24. deze zin zegt Hella tegen Corinth in het boek 'Het stenen bruidsbed', Harry Mulisch, blz. 95, Bezige Bij '61

IV. NIEMANDSLAND ALS VADERLAND

(een samenvatting en conclusie)

4.1 niemandsland

a. verband leemte-angst

Volgens Heidegger licht het spreken het Zijn van de werkelijkheid op, een moeizaam proces dat in principe 'schipbreuk moet lijden'. Niet omdat er geen namen voor aanwezig zouden zijn, maar wel omdat we vele dingen niet echt kunnen benoemen - vooral als het om emotioneel geladen grootheden gaat die nauwe banden met onze eigen existentie hebben.

De ruimte tussen de ervaring en het woord is grenzeloos, dit komt omdat er geen einde aan het aantal verschillende en mogelijke taalbouwsels te geven is. Het woord is slechts een zwakke afspiegeling van de ervaring zelf. De verlamming die van deze ruimte uitgaat voelen we aan, maar ook hiervoor kunnen we geen woorden vinden. We kunnen er ons door verloren voelen. Dit geheel roept angst op, vooral als we ervan uitgaan dat angst samenhangt met het Niets en met de dood.

b. het belang van het benoemen

De mens probeert de natuur om zich heen te begrijpen, probeert zijn plaats in het leven te doorgronden. Je plaats doorgronden kan alleen in de ontmoeting met de ander: in een ontmoeting is de eigen identiteit vast te stellen.

Eén van de belangrijkste hulpmiddelen om de natuur om ons heen te begrijpen is het benoemen. Om de verlamming van het benoemen zoveel mogelijk te vermijden, maakt men vaak gebruik van vakjargon. Wiskundige formules, afkortingen etc. zijn slechts pogingen om de wereld om ons heen te begrijpen, het benoemen is dan echter zo ondoorzichtig geworden dat slechts enkelen bij machte zijn dergelijke taalvormen te beheersen. Vervreemding van de door ons gevormde natuur zal door onze vergaande specialisatie zeker toenemen.

Het gebruik van afkortingen behoort ook bij het benoemen, hoewel ze over het algemeen niets wezenlijks mededelen. Begrippen als 'abn' of 'abm' zijn zonder nader verklaring onbegrijpelijk. Een enkele afkorting is een eigen leven gaan leiden en is geheel in het intermenselijk taalgebruik opgenomen. Een voorbeeld is het woord 'jeep'.

Vakjargon probeert weliswaar het benoemen te vergemakkelijken, maar belemmert echter tevens elke dialoog en daarmee het 'verstehen'. Dit is te begrijpen als we ons

bedenken dat 'verstehen' het verwerven van inzicht in de zinsverbanden, die aan het menselijke bestaan ten grondslag liggen en dus de menselijke werkelijkheid uitmaken, inhoudt.

c niemandsland

De verlamme werking van het benoemen is ook tegen te gaan door de eigen identiteit op te geven, door in de massa op te gaan. In dat geval heeft men een gevoel van veiligheid. De zg. zwijgende meerderheid biedt bescherming omdat men voor bepaalde zaken geen verantwoording meer hoeft te dragen. De eendimensionale mens identificeert zich, volgens Marcuse, met het 'sein-für-Andere', het bewust in de steek laten van de eigen identiteit om niet op te vallen. Dit wordt mede in de hand gewerkt door de huidige massa-productie: zowel de arbeider als de consument herkent zichzelf niet meer in het eindproduct. De industriële ontwikkeling is zo stormachtig verlopen, dat we geen tijd hadden deze en aanverwante verworvenheden ons eigen te maken.

De leemte van het benoemen is een niemandsland geworden waar we ons niet in thuisvoelen en waar we onze plaats niet weten.

4.2 ontmoeting in het niemandsland

Een ontmoeting kan ook sprakeloos zijn: de erkenning van de ander geeft ons de mogelijkheid onszelf te herkennen en heeft niet altijd de behoefte aan verbale communicatie.

Carp pleit voor nieuwe uitdrukkingsvormen, die van de oude wetten der ratio zijn losgemaakt. In dit verband kan opgemerkt worden dat het werk van de kunstenaar wezens echter is dan het werk van de wetenschapsman. Een kunstenaar laat immers ervaringen zien en nodigt de ander uit zelf tot ervaringen te komen. Het niemandsland wordt 'leefbaar' gemaakt. Het is een proces van omvorming zonder dat deze omgevormde natuur kans krijgt haar eigen weg te bepalen en, zoals de huidige technologie, levensbedreigend wordt.

4.3 vaderland

a. de leegte als vaderland

De Saint-Exupéry is op het kasteel van zijn familie grootgebracht, hij leefde er als een kleine prins in een sprookje. Bij het volwassen worden beseft hij dat hij zijn paradijs moest verlaten en het voorgoed verloren had.

Hij voelde zich een emigrant die naar zijn vaderland terugverlangt.

Zijn nieuwe vaderland was een leegte met woestijnen en andere onmetelijke ruimtes, waar je moeilijk mensen kunt ontmoeten.

a. het huis als vaderland

Bollnow meent dat wij ook in onze tijd tot geborgenheid kunnen komen als we aan de volgende eisen voldoen:

we moeten innerlijk de grootste moed opbrengen om met vertrouwen de bedreigingen van dit leven tegemoet te treden;

we moeten ons door eigen inspanning en naar beste krachten weten te verankeren. Bij dreigend gevaar kunnen we dit gevaar tegemoet treden omdat we ons er tegen gewapend hebben.

Zijn vaderland is een huis, een 'geleefde ruimte' die beschermd wordt door grenzen en die de levensruimte van een mens omvat waar 'alle voetstappen hun betekenis hebben'.

4.4 niemandsland als vaderland

De erkenning dat het benoemen verlamdend werkt en ons het gevoel geeft dat we in een niemandsland leven, kan angst, vervreemding en nihilisme in de hand werken. Berusting in deze erkenning geeft echter ook de mogelijkheden de *gegeven* situatie en de opgedane of nog te verwerven ervaringen te aanvaarden.

Aanvaarden is positiever en heeft een scheppender waarde dan verdragen.

Aanvaarden en berusten gaan samen en kunnen m.i. alleen in de ontmoeting met de Ander plaatsvinden. De prestatie van de een voegt nl. iets wezenlijks toe aan het bestaan van de ander.

De leemte van het benoemen is in de ontmoeting geen niemandsland meer, maar een vaderland. Men kent zijn plaats, men voelt dat men er thuis hoort en men voelt zich in vertrouwde handen.

Geraadpleegde literatuur

- G Anders & O Eatherly 'Verboden toegang voor het geweten'
- W Barrett 'Existentialisme', Aula 212
- O F Bollnow 'Existenz-Philosophie', Kohlhammer '69
 'Nieuwe geborgenheid', Bijleveld '67
- Nigel Calder 'Spel op leven en dood - evolutie in het licht van de nieuwe biologie',
 Sesam-special '75
- Albert Camus 'De mens in opstand', Bezige Bij '65
- Robert K Carkhuff's artikel over menselijke relaties in The journal of research and
 development in education, vol. 4, no. 2, '71
- dr E A ED E Carp 'Angst en vrees', Aula 286
- 'De onbekende mens - een opgave ter diagnose', Standaard '72
- Noam Chomsky 'Over het interpreteren en veranderen van de wereld', Van Gennep
 '72
- S C Bik & J G Kooy 'Beginselen van de algemene taalwetenschap', Aula 448, '75
- Erich Fromm 'Be angst voor vrijheid - de vlucht in autoritarisme, destructivisme,
 conformisme', Bijleveld '72
- K Heeroma 'Der Mensch in seiner Sprache'
- K Jaspers 'Die Atombombe und die Zukunft der Menschen', DTV
- G Kouwenaar 'Zonder namen', Cuerdo '62
- prof dr R C Kwant 'Fenomenologie van de taal'
- 'Mens en expressie - in het licht van de wijsbegeerte van Merleau-
 Ponty', Aula 377
- 'Leven na een oorlog - een bundel informatie over het verwerken van ervaringen uit
 de oorlog 1940-1945;
 W F Geradts - inleiding
 prof dr J Bastiaans - oorlogsleed in soorten
 D van Tol - behandeling in soorten
 prof dr J A Weijel - de invloed van de omgeving
 C J v d Poel - mensen kwamen los
 (deze bundel is uitgegeven door het Nationaal centrum voor geestelijke
 volksgezondheid i.o., maart '72)
- 'Maandblad geestelijke volksgezondheid', mei '73:
 A Hustinx - het existentieel emotioneel stresssyndroom
 H Musaph - het post-concentratiekampsyndroom
 A Sunier - specifiek of niet-specifiek, dat is geen kwestie
 M vd Most, L v Ravesteijn & T Wibaut-Guilonard - de tweede generatie
 Stichting Joods Kaatschappelijk Werk - hulpverlening aan oorlogsvervolgden
 W L Meijering - concentratiekampen
- H Mulisch 'Het stenen bruidsbed', BRP 1, Bezige By '61
- G Rogers 'Leren in vrijheid', Be Toorts H'lem
- A de Saint-Exupéry 'De kleine prins', Bonker R'dam '57
- H Schreiber 'Van karavaanpad tot autoweg', Elsevier A 3, '61
- H J Störig 'Geschiedenis van de filosofie deel I+II', Prisma 409+410
- K Struyker Boudier 'Vervreemding en bevrijding - een bijdrage tot een moderne
 antropologie', Ambo '72

- Teilhard de Chardin 'Het verschijnsel mens', Aula 35
- A Toffler 'The future shock', Bantam
- S Vestdijk 'De Poolse ruiter - een bundel essays', Bakker-Daamen ' 58
- prof dr W E Vliegthart 'Op gespannen voet', Orthopedagogische Geschriften, Wolters (Gron. '63)
- dr J de Vries 'Etymologisch woordenboek', Aula 6
- dr M v Wijk 'Franck's etymologisch woordenboek', Nijhoff '71
- 'Zoals er gezegd is over de schepping', Phoenix

*op de weg heeft alles de ruimte,
laat niets sporen achter,
hij is het eindeloze niemandsland, dat aan allen gemeen is,
nergens blijft en overal heenleidt,
en zelfs daar, waar hij geheel leeg is,
schijnt hij nog een belofte te zijn,
camino real, de juiste weg*

H Schreiber 'Van karavaanpad tot autoweg'

Henk Jan Kater, maandag 21 oktober 1974